

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN	339	<i>Somlai Péter</i> & <i>Tóth Olga</i>
A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN	349	<i>Vaskovics László</i>
„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”	365	<i>H. Sas Judit</i>
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS	384	<i>Utasi Ágnes</i>
TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK	404	<i>Örkény Antal</i> & <i>Szabó Ildikó</i>
SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN	431	<i>Békési Ágnes</i>

A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN

TÁRSADALMI-DEMOGRÁFIAI TRENDEK

ATANULMÁNY ELSŐ FEJEZETÉBEN AZ EURÓPAI családfejlődés releváns, demográfiai trendjeit mutatom be néhány népességstatisztikai adat segítségével. Képviseltetésben a sőbb – szintén csak nagy vonalakban – az európai háztartás- és családtípusok leíró családstatistikai ábrázolására vállalkozom. E leíró részt a családkutatásnak a házassággal, a szülői magatartással és a családdal kapcsolatos véleményekre vonatkozó eredményeinek rövid leírása követi. A második fejezetben a bemutatott adatok családzsociológiai magyarázatára teszek kísérletet. A harmadik fejezetben az adatokat modernizációelméleti szempontból közelítem meg. Az utolsó fejezetben a társadalmi lehetőségek növekedéséből és a családtípusok pluralizációjából fakadó, a fiatalokat érintő kockázatokat és esélyeket vitatom.

A demográfiai keretfeltételek és a velük összefüggő családfejlődés Európában

Az ezredfordulón az EU lakossága egy felgyorsult öregedési folyamattal szembesül, amely az alábbi trendekkel jellemzhető (*lásd Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaft 2000*).

A várható életkor növekedése: 1998-ban az EU-országokban a születéskor várható átlagos élettartam a nőknél 80,8 év, a férfiaknál 74,5 év volt, ami a nőknek a népességen belüli nagyobb arányát eredményezi.

Csökkenő termékenység: 1998-ban egy nőre átlagosan 1,45 gyermek jutott, s ezzel Európa mondhatta magának a legalacsonyabb termékenységi arányszámot, jóllehet jelentősek a különböszégek az északi és a déli tagállamok között.

Kevesebb a 15 éven aluli: a 15 éven aluliak száma az utóbbi 30 évben egyötödével csökkent, és az „Eurostat” statisztikai adatai szerint ez a trend századunk elején is folytatódik.

A népesség munkaképes korú része egyre idősebb: a fiatalabb generáció tagjainak alacsonyabb és az 50 éven felüliek növekvő száma tovább erősíti ezt a trendet.

A 65 éven felüliek növekvő száma: az idősek e csoportjának a népességen belüli aránya gyorsan emelkedett az EU-ban (1960: 10,6; 1998: 15,9 százalék). Ez a trend a következő évtizedekben még meghatározóbb lesz.

A nagyon idősek aránya gyorsan nő: a 80 éven felüliek számának növekedése lett a népesség öregedésének legjellemzőbb trendje. Az előrejelzések azt mutatják, hogy abszolút számuk a következő évtizedben egyharmadával nőni fog.

E trendekben jelentősek a különbségek az egyes európai országok között (*Höpflinger 1997*). Idősek legnagyobb arányban Olaszországban, Spanyolországban és Németországban találhatók. Ezekben az országokban arányuk 2010-ben előreláthatólag 30 százalék körüli lesz. Ezzel szemben Írországban ugyanez az arányszám kb. 18 százalék lesz. Ez azt jelenti, hogy a generációk között egy markáns és új egyenlőtlenség lép fel a legtöbb nyugat-európai országban. Az ebből keletkező társadalmi és szociális problémák a jövőben erősödni fognak, hisz az 55–65 évesek körében a foglalkoztatottak aránya csökken: ma arányukat tekintve jóval kevesebben állnak közülük munkaviszonyban, mint 30 ével előtte. Így Európában alig több mint egyharmaduk (36 százalék) rendelkezik munkaviszonynal, jóval több férfi (52 százalék), mint nő (29 százalék). Az egyes európai országok között ugyanakkor jelentős különbségek tapasztalhatók e tekintetben. Svédországban például az 55–65 évesek korban foglalkoztatottak aránya 50 százalék, ami majdnem a kétszerese az Európai Unió átlagának, vagy Dániának, Portugáliának és az Egyesült Királyságnak. Ezzel szemben Belgiumban, Franciaországban, Olaszországban, Luxemburgban és Ausztriában ugyanez az arányszám kisebb, mint 30 százalék.

Egyrészt tehát látunk egy általános trendet, amely a lakosság demográfiai előrejedésének irányába mutat, másrészt jelentősek a különbségek a tekintetben, hogy milyen hosszú ideig maradnak az egyének a munkaerőpiacra. A hosszabb ideig tartó munkaerőpiaci jelenlét valószínűleg erősen függ a részmunkaidős állások elterjedtségétől. A részmunkaidős álláshelyek száma a legtöbb nyugat-európai országban növekszik.

A termékenységen megmutatkozó visszaesés folyamata a hatvanas években kezdődött: először az északi, egy évtizeddel később már a mediterrán országokban is. Az északi tagállamokban ugyanakkor a nyolcvanas évek vége és a kilencvenes évek eleje között újra megnőttek a termékenységi mutatók. Ma a legalacsonyabb termékenységi mutatókat a mediterrán országokban találjuk, az utolsó helyeket Spanyolország és Olaszország foglalja el: egy nőre itt kevesebb, mint 1,2 gyerek jut. Ez egyben azt is jelenti, hogy a déli államokban gyorsabb az előrejedés, mint az északiakban.

Az a demográfiai fejlődés, amely az idősebb emberek – leginkább a 80 éves és idősebbek – növekvő számával írható le, valamint a munkahelyen eltöltött éveknek a képzés meghosszabbodása és a kényszernyugdíjazás intézménye miatt ezzel párhuzamosan csökkenő száma oda vezetett, hogy új nyomás nehezedik a generációs kapcsolatokra, ami kihat a családtípusokra és a generációk közötti kapcsolatokra is.

Háztartástípusok és családtípusok

Az EU-tagállamaiban a családszerkezet folyamatos átalakulása figyelhető meg, ami a házasságra, a családalapításra, illetve annak felbontására vonatkozó magatartásmin-ták megváltozásával hozható összefüggésbe (*Hoffmann-Nowotny, Fux 2000; Roussel*

1998; *Gullstaedt 1997*). E fejlődés legfontosabb tényezői a következők (*Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaft 2000*).

Kevesebb és későbbi időpontban kötött házasság: a házasságkötések száma az egész Európai Unión belül csökken. Míg 1960-ban 1000 lakosra 7,9 házasságkötés jutott, addig e mutató értéke 1980-ban már csak 5,1 volt. Ugyanakkor a házasulók életkora egyre magasabb lett.

Nő az élettársi kapcsolatok száma: az élettársi kapcsolatok az északi államokban széles körben elterjedt, és a párok mintegy egyenegyedét érinti – leginkább a fiataloknál gyakori. Jóllehet a házasságon kívül együttélés a mediterrán országokban is terjed, számuk még nem túl jelentős.

Gyakoribb a válás: a házasságok egyre kevésbé tartósak, a válások aránya viszonylag magas – főleg az északi tagállamokban és az Egyesült Királyságban.

Több a házasságon kívül született gyermek: az EU-ban minden negyedik gyermek házasságon kívül születik, jóllehet e tekintetben figyelemreméltó különbségek tapasztalhatók az északi és a déli tagállamok között.

Nő a gyermeküket, gyermekéiket egyedül nevelők száma: 1995-ben az EU lakosságának 7 százaléka élt ebben a családformában (az esetek 90 százalékában az édesanya nevelte a gyereket).

Egyre ritkábbak a kibővített háztartások: a nukleáris családból és még egy vagy több csalátagból (például a nagyszülőkből) álló háztartások száma és relatív gyakorisága fokozatosan csökken. Ennek ellenére az ilyen háztartások még ma is nagyon fontosak a mediterrán országokban.

A nukleáris család továbbra is dominál: az EU-államokban az egy párból és gyerekből álló család változatlanul a leggyakoribb háztartástípus (az emberek 55 százaléka él ilyen háztartásban), de jelentősége egyre csökken. Ezzel szemben nő a gyermektelen párok aránya (1995: 19 százalék).

A leghagyományosabb családmintákat és háztartástípusokat a déli tagországokban és Írországban találjuk. Ezekben az államokban kevesebb a válás és ritkább az élettársi kapcsolatok száma. Ritkábban kerül sor a háztartástípus megváltoztatására is, és az európai átlag felett van a háztartások átlagos nagysága (3,1–3,4 fő háztartásonként). Ez egyrészt a még szüleikkkel együtt élő 16–30 éves fiatalok magas arányával (ez Olaszországban az érintettek kb. kétharmada), másrészt a háromgenerációs háztartások nagy számával (Görögországban az összes háztartás 20 százaléka) hozható összefüggésbe. Ide tartozik az is, hogy a gyermektelen párok és a gyermeket egyedül nevelő szülők aránya alacsony.

Az északi tagállamokban ezzel szemben elmozdulás tapasztalható az új típusú, kisebb háztartástípusok irányába. Ezekben az országokban magas az egyszemélyes háztartások aránya (29 és 31 százalék között), míg a négy vagy több személyből álló háztartások az összes háztartásnak minden össze 20 százalékát alkotják. Továbbá, az északi államokban a legkisebb a szüleikkkel együtt élő, 16 és 30 év közötti gyerekek aránya (24 és 34 százalék között), magasabb a gyermektelen párok aránya, valamint itt a legalacsonyabb a háromgenerációs háztartások aránya (3 százalék). A háztartástípusban bekövetkező változások a válások magas számára vezethetők vissza (tíz 1980-ban

kötött házasság közül előreláthatóan négy fog felbomlani, 1960-ban ennek az arány-számnak még csak kettő volt az értéke). Ennek eredményeképpen nagy a gyermeket-iket egyedül nevelő szülők, illetve az ilyen csalátagokból álló háztartások jelentősége, s kisebb arányban vannak jelen a két szülőből és gyermeketikből álló háztartások. Nagyon gyakori az élettársi kapcsolatok száma, és nagyjából minden második gyerek születik házasságon kívül (a kelet- és közép-európai családtípusok és a családfeljelődés bemutatásához lásd Somlai 1997).

A házassággal, a szülői szereppel és a családdal kapcsolatos attitűdök

A következőkben arra keresem a választ, hogyan ítélik meg az EU polgárai a párok- csolat, a házasság és a gyermeknevelés intézményét általában, illetve az egyéni életvitelre vonatkozó kérdéseket.

A párokcsolat megítélése. Társadalomtudományi kutatások eredményei évtizedek óta azt mutatják, hogy a párokcsolat az egyéni életvezetés szempontjából különös megbecsültségnél örvend. A lakosság több mint 90 százaléka tartja „nagyon fontosnak” a párokcsolatot. E helyütt elég csak arra utalni, hogy egy jó kapcsolat-hoz nagyon magasak az egymással szembeni elvárasok. Ez a fiatalabb generáció képviselőire is vonatkozik, és gyakorlatilag nincs különbség a házasságon belüli, illetve azon kívüli kapcsolatok között az ilyen elvárasokban (egymás iránti vonzalom, közös felelősségvállalás, összhang a szexuális élet terén és hűség; ugyanakkor a saját személyiség elfogadtatása, mint a párokcsolat szükséges alapfeltétele).

A házasság és a család (szülői szerep) megítélése. A család szubjektív jelentőségevel kapcsolatos kutatásokban különbséget kell tenni házasság és család között. A házasságra vonatkozó eredmények a következőképpen foglalhatók össze: a házasságot már nem tekintik korlátlanul a párokcsolat és a családalapítás alapvető feltételének. Ez-zel kapcsolatban megfigyelhető egy, a hatvanas évektől húzódó általános trend, valamint egy jelentős különbség az idősebb és a fiatalabb generációk között a tekintetben, hogy egyre több fiatal vonja kétségbe a házasság „alapvető szükségszerűségét”.

Saját kutatásaink Németországban azt is mutatják, hogy a legtöbb fiatal nem zárja ki saját maga számára a házasságkötést. Mindössze 10 százalékuk utasítja el a maga számára a házasságkötést. A többség mind a ma napig szeretne megházasodni; mások függőben hagyják ez irányú döntésüket (Schneewind, Vaskovics et al. 1997; Vaskovics, Rupp 1997; Vaskovics 1997).

A házassághoz a hűséget leginkább az Egyesült Királyságban, Hollandiában, Írországban és Dániában tartják fontosnak. Ezzel szemben a franciaknak csak a fele véli úgy, hogy a hűség a házasság szempontjából alapvető fontosságú lenne. Szintén Franciaországban a legkisebb azok aránya, akik szerint a házasság az *igazi vonzalom bizonyítéka*. Európában leginkább a spanyolok értelmezik így a házasságot. Átlagon felül lájták a házassághoz a *gyermeki jogok garanciáját* a dánok, a görögök és a spanyolok, míg ez a szempont nemzetközi összehasonlításban a luxemburgiak számára a legkevésbé fontos. A *nehézségek áthidalásához és a hétköznapi élet megkönnyítéséhez nyújtott*

segítséget főként a spanyolok, a görögök és a németek érzékelik a házasság intézményében, ugyanezek a szempontok az Egyesült Királyságban alig számítanak lényegesenek. Főleg a spanyolok szemében tűnik a házasság egy *magánügy felesleges intézményesítésének*. A többi országhoz képest Spanyolországban és Franciaországban a legnagyobb azok száma, akik szerint a házasságkötéssel a felek *társadalmi nyomásnak engedelmeskednek*; ugyanezt a nézetet Dániában és Olaszországban csak kevesen osztják. Görögországban magas az aránya azoknak, akik szerint a házasság nem más, mint *lemondás a személyi szabadságról*, illetve *megrekedés a rutinban*. Ezt a nézetet csak Spanyolországban és Franciaországban osztják még említésre arányban (lásd „Eurostat” 1995, 49. o. II. Függelék).

Amíg a családkutatások eredményei a *házasság* intézménye leértékelődésére utalnak, addig a *szülői szerep* – és ezzel együtt a család – megítélése változatlanul magas. Viszonylag kevés az olyan fiatal, aki eleve nem akar gyereket, és élete tervezése során a gyereket kizára. E tekintetben alig számottevők a különbségek az egyes generációk, illetve a férfiak és a nők között. A jelentős többség – a fiatalabb generáció képviselői körében is – szülő szeretne lenni valamikor, vagy legalábbis nem zárja ki ennek a lehetőségét.

Ha az embereket az egyes életszférák általános fontossága felől kérdezzük, egy olyan rangsort kapunk, ahol a család áll az első helyen (a megkérdezett európaiak 96 százaléka szerint számít a család egy általánosan fontos életszférának). Ezt követi a munka (90 százalék), a barátok és ismerősök (88 százalék), a párapáros (84 százalék) és a szabadidő (84 százalék). A vallást és a politikát az európaiak többsége inkább lényeg-telennek tekinti. Mindössze 39 százalékuk jelölte meg a vallást általánosan fontos életszféraként, a politikát pedig csak 36 százalékuk (lásd FB 39, *Commission of the European Community* 1993, 83. o. I. Függelék).

A házasságon kívüli együttéléssel kapcsolatos nézetek terén is különbségek vannak az egyes európai országok között. Az élettársi kapcsolatok határozott elutasítása figyelhető meg Írországban, Olaszországban és Portugáliában. Az élettársi kapcsolat pozitív megítélése messze Luxemburgban a legelterjedtebb. Belgiumban és Németországban is magas a pozitív értékelése. A házasságlevél nélküli együttélés a leghatározottabb elutasításra Görögországban és Írországban talál (lásd „Eurostat” 1995, 50. o.).

A polgári-keresztény házasságmodell az utóbbi évtizedekben veszett az érvényeségéből. Ez részben még olyan országokra is vonatkozik (Olaszország és Írország), amelyek hosszú időn át a hagyományos házassági erkölcs fellegvárainak számítottak (lásd Höllinger 1992). Ez a fejlődés konkrétan három indikátoron keresztül mutatkozik meg: a házasságon kívüli szülések növekvő aránya, a házasság előtti, illetve házasságon kívüli együttélések növekvő aránya és a válások gyakoriságának emelkedése. Mindhárom indikátor esetén nagyok azonban az interregionális különbségek, és egy európai összehasonlítás során aligha lehet konvergenciáról beszélni. Részben változatlanul fennáll egyfajta különbség Észak- és Dél-Európa között, amely az iparosodást megelőző családmintákkal hozható összefüggésbe.

Ha a házasság intézményi jelentőségének megítélésekor figyelembe vesszük a házasságon kívüli születések arányát, akkor meg kell állapítanunk, hogy sok európai

országban (éspedig Észak- és Közép-Európában) válik el fokozottabban egymástól a házasságkötés és az anyaság. A régiók közti különbségek e téren jelentősek: a kilencvenes évek elején a házasságon kívüli születések aránya 3 százalék (Görögország) és 50 százalék (Svédország) között mozgott. Míg Dániában és Svédországban – a házasságon kívüli életközösségek korai megjelenése miatt – már 1980-ban is sok házasságon kívül született gyermeket tartottak nyilván, addig más országokban ez a trend csak a nyolcvanas években erősödött fel. Ez főleg Franciaországra és az Egyesült Királyságra vonatkozik, míg Nyugat-Németországban és Hollandiában kevésbé feltűnő. A házasságon kívüli születések nagy arányban fordulnak elő egyrészt az új német tartományokban, de Szlovéniában is, amely ebből a szempontból hasonló fejlődést mutat, mint Ausztria. Ugyanez mondható el a Finnországgal kulturális rokonságot felmutató balti államokról (Észtország, Lettország).

A legtöbb európai országban polarizáció figyelhető meg a (házasságon belül vagy azon kívül) családot alapítók és az olyan egyedül élők között, akik nem válnak szülővé. Az utóbbiak aránya, ha lassan is, de folyamatosan emelkedik (lásd *Hradil 1995*).

Az okok kevésbé egyféle családellenességen keresendők, mint inkább abban, hogy azok közül, akik eredetileg családot terveztek, egyre többen maradnak gyermektelelnél. Különböző életkörülmények vezetnek ahhoz, hogy a kapcsolatokból még a tervezett gyerekek sem jönnek világra. Egyszerű megfigyelhető a gyermektelenek számának növekedése (jelenleg Európa-szerte átlagosan 25–30 százalék), másrészt a családok egyre kisebbek, mert a tervezett második, harmadik s főleg negyedik gyerek mégsem születik meg – az ún. sokgyermekes családok egyre ritkábbak.

Ugyancsak pluralizáció létezik ezen kívül a *rövid* ideig tartó házasságok (amelyek relatív rövid idő után vállással érnek véget) és a *hosszú* ideig tartó házasságok között. Ez utóbbiak éleltartama (figyelembe véve az emberek várható, nagyon magas átlagos éleltartamát), rendkívül hosszú lehet, akár a 40 évet is meghaladhatja. Jóllehet az ilyen házasságok aránya Európában alig kétharmada az összes házasságnak, ami történelmi összehasonlításban mégis egyedülálló jelenségnek számít: soha nem voltak ilyen nagy számban, ilyen sokáig tartó házasságok, mint manapság.

Felbontott házasságból, amennyiben van gyerek, egyszülős család vagy – újraházasodás esetén (kb. az esetek kétharmadában) – ún. követő család keletkezik.

A családtípusok pluralizációja szintén megfigyelhető. A korábbi évtizedekhez képest egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert Európában azok a családtípusok, amelyek eltérnek a nukleáris családtól (apa-anya-gyerek-gyerek). Ez különösen vonatkozik az alábbi tendenciára:

Az *egyszülős családok számának* (korábban említett) növekedése – leginkább az olyanoké, amelyekben az anyák nevelik a gyermeküket.

Az ún. *multinukleáris családok számának emelkedése*. Ez szintén a válások és újraházasodások növekvő gyakoriságának következménye. Egyre több az olyan apa, aki első házasságából született gyermekét (önkéntesen vagy erre kötelezve) anyagilag támogatja, esetleg magára vállalja a gyermeknevelés jogát és kötelezettségét. Ugyanez vonatkozik az újraházasodásokra is, amennyiben a második vagy harmadik házasságban további gyermeket születnek.

Az ún. követő családok számának növekedése. Ez olyan családstruktúrát jelent, amely akkor keletkezik, ha az elvált apa vagy anya újraházasodik, s így az egyik szülő nem a gyermek vénzserinti apja (ritkábban: anyja). Az ilyen családokban felcseperedő fiatalkorúak aránya kb. 40 százalék, s ez az arány továbbra is nő.

Az élettársi kapcsolaton alapuló családok számának növekedése. Az élettársi kapcsolatok. Ezek száma és aránya az utóbbi évtizedekben egész Európában rohamosan nőtt, miközben jelentős különbségek tapasztalhatók az egyes országok között e téren (leginkább elterjedtek a skandináv, legkevésbé a dél-európai országokban). A házasságon kívüli együttélés egyre inkább az egyéni élettervezésnek a családalapítást megelőző szerves részévé válik. Az esetek túlnyomó részében ez az életforma akkor megy át házasságba, ha a felek gyereket terveznek, esetleg az már úton is van. Így tekintve, a házasságon kívüli együttélés az esetek többségében egy, a családalapítást megelőző életszakasznak tekinthető. Németországban például alig van olyan első házasság, amelyet ne előzött volna meg élettársi kapcsolat. A gyermekes élettársi kapcsolatok aránya európai átlagban szintén, bár kevésbé ugrásszerű növekedést mutat. A legnagyobb arányokat mégint csak a skandináv országokban találjuk, de hasonló a helyzet például Hollandiában is.

Figyelembe véve az emberek átlagos életkorának emelkedését, a két- vagy többgyermekes családok visszasorulását, megállapítható, hogy relatív és abszolút értelemben is megrövidült az életpályának az a „családi szakaszként” nevezhető része, amelyben a fiatalkorú gyermek közös háztartásban élnek szüleikkel.

Ezzel egy időben növekszik viszont az olyan esetek száma, amikor a szülők felnőtt korú, a szülői háztartásból kikerült gyermekiek felett – anyagi támogatás, vagy egyéb formában – továbbra is szülői gondoskodást gyakorolnak (Vaskovics 1993; 2000a). Ugyanők egyidejűleg a „gyermek” kötelezettségét is vállalják öregedő, segítségre és ápolásra szoruló szüleikkel, mostohaszüleikkel szemben. Az így nyújtott jelentékeny segítségnyújtások révén olyan közvetlen rokonok közt jön létre egy „hálózat”, akik nem egy háztartásban, hanem esetleg egymástól nagy távolságban élnek. Itt olyan családi konstellációkról van szó, amelyek a családstatisztika számára ugyan megfoghatatlanok, ám mégis rendkívül fontosak a modern ember számára. Egyre gyakrabban keletkeznek három, sőt, tekintettel a várható életkor növekedésére, négy generációt a közvetlen leszármazottak mentén összekötő hálózatok. Hogy ezek aztán egy fedél alatt élnek-e, vagy sem, egyáltalán nem játszik fontos szerepet (Höllinger, Haller 1990).

A fenti összefüggésből következik, hogy a család jelentősége (mint az érzelmek és az intimitás színteréé, mint a gyermekek személyiségfejlődésének legfontosabb terepéé, mint egyfajta összetartó közössége) Európában növekszik. Nemcsak a szülői szerepkör igen jelentős megbecsültsége miatt, hanem leginkább azért, mert a jóléti állam elérkezett határaihoz a fiatalok élettervezésének támogatásában, leginkább pedig a segítségre és ápolásra szoruló idősebbek megsegítése terén. A tágabb értelemben felfogott (tehát a családi háztartás határain túlmutató) családok iránt egyre nyomatékosabbak lettek az ilyen elvárások.

A társkapcsolatok és a családalapítás dinamikája

A korábban felsorolt fejlődési trendeknek (a házasságon kívüli életközösségeknek, a házasságkötések és a szülői szerepkör változásainak, a válásoknak és egyéb módosulásoknak, amelyek a családok fejlődésének folyamatát érintik) fontos következménye lett a különböző családkonstellációk kialakulása, amelyek a korábbi időkhöz képest nagyobb számúnak tűnnek, vagy legalábbis jobban szemet szúrnak. De valójában e családtípusok – történelmi perspektívából tekintve – nem új keletűek. De érzékenyebben észleli őket mind a tudományos elemzés, mind pedig a nyilvánosság, s ez egyben azt is mutatja, hogy a családról alkotott felfogásunk állandó változásnak van kitéve. Mindenesetre fontos leszögezni, hogy az emberek – és ez különösen vonatkozik a fiatalabb generációra – a keletkezett családtípusokban nem egymással összeegyeztethetetlen alternatívákat látnak, hanem olyan családi életformákat, amelyek egymással összeköthetők. Így vezet út az élettársi kapcsolatból a házasságba, a házasságtól a gyermekvállalásig, és a családok többsége esetén ez a konstelláció hosszú ideig, gyakran az egyik fél haláláig megmarad. Más esetekben felbontják a házasságot, de mindenkor fél a gyermeknevelés jogára törekszik, s gyakran közösen szerzik meg azt. A párapárosnak véget vetnek ugyan, szülői kötelezettségüknek azonban eleget tesznek. Egyesek újra házasodnak, új családot alapítanak. Más párok anélkül lesznek szülők, hogy összeházasodnának, némelyük utólagos házasságkötés mellett dönt. A családi fejlődésfolyamat különböző útjai léteznek tehát, amelyeket az érintettek, de a társadalmi környezet, a társadalom is helyesel, vagy legalábbis elfogad. Ennek ellenére a többség azt a kitaposott utat választja, amelyet a házasságkötésen alapuló, válás útján többnyire nem felbontott, nukleáris családként jól ismerünk.

A nukleáris család mellett azonban mindegyik nyugat-európai országban egyéb családszerkezeti formák is fontossá váltak, így például az egyszülő csonkacsalád, a válás utáni család, a mostohacsalád és a gyermeket adoptáló család. Ez a fejlődés a családi életformák horizontális differenciálódását okozza, s egyben választ jelent komplex társadalmi változásokra. Az ilyen életformák részben ideiglenes jelenségeként foghatók fel, például amikor egy csonka családból házasságkötés útján nukleáris család lesz, részben azonban hosszú időtartamú életszakasszák válnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az érintettek elítélnék a házasságkötésen alapuló hagyományos nukleáris családot. Utóbbi kvantitatív jelentősége valamelyest csökkent ugyan, de továbbra is érvényes, hogy a legtöbb fiatal ilyen életformára törekszik, vagy legalábbis élettervezéséből nem zárja ki ennek lehetőségét.

Ha csak a nukleáris családokat tekintjük, akkor is elmondható, hogy soha ilyen sok gyermek nem született és nőtt fel ebben az életformában Európában, mint a mai időkben. Elmondható, hogy például a legtöbb nyugat-európai országban soha nem élt annyi felnőtt ilyen családformában, mint manapság. És ha a keletkezett ideiglenes vagy időben nem lehatárolt „alternatív” típusokat is családi életformának tekintjük, akkor annál inkább érvényes az, hogy az egyének a származási és vérszerinti család rokonsági kapcsolatainak differenciált és kifeszített hálójába vannak beágyazva, amely-

hez magukat is hozzászámítják, amelyet elfogadnak és megcéloznak. Ebből a nézőpontból tekintve a család és a rokonság szerepe különlegesen fontos Európában.

Sokan átsiklanak azonban a következő tényen: az újonnan alapított az egyes családok (a nemző családok) fennmaradása az alapítástól egészen a felbomlásáig jóval rövidebb ideig tart a mai ember életében, mint korábban. Ennek fő oka az idősebb korban történő házasságkötés, az alacsonyabb gyermekszám, s a születések közötti sokkal rövidebb távolság. A családi életszakasz, a magas életkor következtében, egy posztfamiliális társkapcsolat, illetve apaság/anyaság váltja fel (utóbbi megmarad a gyerekek kikerülése után is). A modern európai társadalomban tehát viszonylag rövid időtartamra terjed ki az egyének életében az a családi életszakasz, amelyben a szülők gyermekkeikkel egy háztartásban élnek.

A családalapítás időbeli eltolódását, valamint a házassági és születési arányok statisztikailag kimutatható megváltozását leginkább a gazdasági-társadalmi fejlődés idézte elő, mely a képzés meghosszabbodásával, a nők foglalkoztatottsági arányának emelkedésével járt együtt (*lásd Vaskovics 2000b*). Az össztársadalmi modernizációs hatások – főleg azoknak a vallási szankcióknak az eltűnése, melyek például az egyedülálló szülőket vagy a házasságon kívül együtt élőket sújtották – felerősítették a gazdasági fejlődés említett hatásait. Ettől függetlenül, ahogy már említettük, a nukleáris család változatlanul az uralkodó életforma Európában. A kérdés az, miként értékelhetők azok a szélsőséges pozíciók, amelyeket egyes országok a családképzés folyamatában elfoglalnak, mint például Svédország vagy Írország. Svédországban a gyerekek 50 százaléka születik házasságon kívül. A házasságon kívüli születések számának növekedésével párhuzamosan változott az élettársi kapcsolatok száma is. 1995-ben a svéd lakosság 15 százaléka élt házasságon kívüli életközösségen. Ezek 59 százaléka volt gyermektelen (*Eurobarometer 1996*). E kiugró szélsőség magyarázatára nem elegendő csupán gazdasági-társadalmi folyamatokra hivatkozni. Egyrészt természetesen utalni kell az állami családpolitikára, amely meglévő gyermek esetén sem tesz lényegében különbséget házastársi, illetve élettársi kapcsolat között (*lásd Dorbritz, Fux 1997; Fux 2001; Kaufmann, Kuisten, Schulze, Strohmeier 1997*). Ennek pedig az az oka, hogy Svédországban a hagyományos esküvői szertartás kevésbé számít fontosnak, és a skandináv házassági normák nem összeegyeztethetetlenek egy, a házasságot megelőző együtteléssel (*lásd Höpflinger, 85. o.*). Írországban a katolikus egyház pozíciója hagyományosan nagyon erős volt, és az még ma is: mind a válás, mind az abortusz liberalizációját sikeresen megakadályozták a kilencvenes évekig. És hiába szed Írországban is sok fiatal nő fogamzásgátló szert, a születési arányszám csak a kilencvenes években esett a regenerációhoz szükséges minimális szintre. Azokat az okokat, amelyek a családalapítás folyamatában bekövetkezett változásokért felelnek, nemcsak az újabb keletű gazdasági-társadalmi fejlődésben és a modernizációs folyamatokban kell keresni, hanem az egyes országok tradicionális kultúrájának is nagy hatása van a családalapításra, a házasság intézménytelenítésére, a reprodukciós és válási arányokra.

A társadalmi lehetőségek tágulása és a családfeljődés

A társadalmi modernizáció egyik fontos eleme a funkcionális specializáció és a strukturális differenciálódás. Ez a társadalom tagjai számára növeli az opciós lehetőségek számát, amelyekből egyéni életvitelük tervezésénél és végrehajtásánál részben szabadon, részben kényszerből merítenek. A társadalmi differenciálódás ilyen szemlélete áll a „multiopcionális társadalom” elméletének középpontjában (*Gross 1994*).

A családszociológiában elfogadott tézis, hogy a strukturális differenciálódás nyomán megnövekedett opciós lehetőségek megváltoztatták a párokcsatok és a családtípusok kialakításának keretfeltételeit is. A társadalom strukturális differenciálódásával párhuzamosan megfigyelhető például a családtípusok pluralizációja. Végül is ez a helyzetértékelés vezetett Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernstein téziséhez, miszerint az életrajzoknak a modern korban egyre inkább „összebarkácsolt” jellege („Bastelbiographie”) lett.

Tanulmányom e részében a következő kérdésre keresem a választ: milyen társadalomszerkezettől függő, kulturálisan legitim opciók jöttek létre az európai társadalomakban az egyéni életvitel tervezéséhez és végrehajtásához, különös tekintettel párokcsatokra és a családra? Hogyan változott ezen opciók érzékelése a történelem során? Nyugat-Németország példáján keresztül először azt vizsgálom, hogy a társadalomban milyen arányban élnek az egyének ténylegesen ezen opciókkal, miközben életük családi szakaszát tervezik, illetve alakítják. Utána felvetem a kérdést, hogy azok, akik láthatóan megfelelnek az „összeeszkábált” életrajzi típusnak, tényleg egy modernizációs folyamat úttörőinek tekinthetők-e, vagy inkább csak az Európában változatlanul uralkodó párokcsateli és családminta egyfajta kivételes eseteként foghatók fel (*Vaskovics 1996*).

A párokcsatok kialakítását és a családvézetést meghatározó opciók keletkezésénél leginkább azt érdemes átgondolni, vajon ezek az opciók tényleg a társadalmi modernizációknak köszönhetik-e megszületésüket – ahogy ez az elméletből következik – és így módon tekinthetők-e a modern kor prototípusainak. Erre a kihegyezett kérdésre a válasz a következő: történelmileg nézve nem számít újnak a legtöbb opció („házastársi vagy élettársi kapcsolat”, „gyermektelenség vagy gyermekvállalás”, gyermeknevelés „házastársi vagy élettársi kapcsolatban” és – kisebb mértékben: „közös háztartás vagy living apart together”). Természetesen már a korai iparosodás korában (és azt megelőzően is) voltak partner nélkül élők. Amíg bizonyos házassági tilalmak voltak érvényben, addig az érintett nők és férfiak aránya magasabb volt a mainál. A társadalmi fejlődésnek az iparosítást megelőző időszakában is léteztek élettársi kapcsolatok, még akkor is, ha nem voltak annyira elterjedtek, mint a modern társadalomakban (*Mitterauer, Sieder 1989*). Azokban az időkben is sokan maradtak gyermektelenül. Ritkábban orvosi, mint inkább szociális okok miatt szorultak erre, hisz a házassági tilalmak miatt sokan voltak olyanok, akiknek nem engedélyezték a családalapítást, a gyermeknevelést. Szinte mindegyik európai társadalom ismert élettársi kapcsolatban felcseperedő gyermeket, s nem volt ismeretlen a válas sem, stb. Vanak történelmi források, melyek arra utalnak, hogy nagyon is elterjedtnek számított-

tak ezek az életformák Európa egyes régióiban az iparosodás előtti időkben. A „living apart together” jelensége is igen gyakori volt az iparosodás előtti időkben (ok: a mezőgazdaság átállása a családi gazdálkodásról az üzemi termesztésre). A munka- és a lakóhely elválasztása és az akkor közlekedési állapotok miatt sok férfi kényszerült arra, hogy a családi háztól hosszabb időre messze kerüljön (például a szezonmunkások). Ezek az életformák tehát nem tekinthetők a modernkor „prototípusainak”; a modernizáció nem létrehozásukat, hanem nagyobb méretű elterjedésüket tette lehetővé.

Ami azonban új, az ezen életformák kulturális legitimációja a közép- és nyugat-európai államokban. Különösen vonatkozik ez a házasságon kívüli életközösségre, amelyet az iparosodás korában feltehetőleg éppen csak eltűrt. Hiányzott tehát a kulturális legitimáció, s ennek következtében az ilyen életmódot választók negatív szankcióknak voltak kitéve. Differenciáltabb a helyzet a gyermektelenséggel kapcsolatban: gyermektelenség esetén csak a házasokat, vagyis a családalapításra jogosult egyéneket érték negatív szankciók, például oly módon, hogy a „terméketlen nőket” kitaszították otthonukból. A családalapításra nem jogosult személyek gyermektelensége kulturális legitimációban és társadalmi elismerésben részesült.

Új viszont a válás opciója, ami a társadalmi fejlődésnek az iparosodást megelőző korszakában nem volt megengedett. Ez nemcsak a válás jogi lehetőségére vonatkozott, hanem annak kulturális legitimációjára is, amely valószínűleg csak a modern korban jelent meg.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy azok az opciók, amelyeket a modern társadalom felkínál tagjai számára a párkapcsolat kialakításához és a családalapításhoz, már a társadalmi fejlődés premodern szakaszában is megvoltak, de csak részben voltak kulturálisan legitimek, és nem örvendtek olyan nagy elterjedésnek, mint a mai modern társadalomban.

Ha az egyéni életvezetés releváns, modernkori, a párkapcsolatra és a családra vonatkozó opcióit elemezzük, és azokat összehasonlítjuk azokkal az opciókkal, amelyekkel az egyének többnyire élnek, akkor egy diszkrepanciát állapíthatunk meg: A modern társadalomban adott és kulturálisan legitim opciók közül jó néhánnyal („élethosszig tartó partnernélküliség”, „élethosszig tartó gyermektelenség”, „gyermeknevelés a házasság intézményén kívül”, „különélés”) az egyének többsége nem él, legalábbis nem egy egész életen keresztül, másokkal viszont igen („egyedüllét”, „élettársi kapcsolat”, „gyermeknevelés élettársi kapcsolatban”, „munkavégzés miatti különélés”). Utóbbiak az egyéni életvezetés szakaszaiként is felfoghatók, amelyek a legtöbb embernél, főleg a fiataloknál és a középkorúaknál fordulnak elő, és egyénileg eltérően hosszú ideig tarthatnak, illetve különböző konstellációkban léphetnek fel (*lásd Schneider et al. 2002*). Így vezet ez az út többnyire, ahogy azt fentebb láttuk, az élettársi kapcsolatból a házastársiba; a legtöbb házasságon kívül született gyermek státusát idővel házasságon keresztül törvényesítik, vagy a vérszerinti szülők együtt élnek anélkül, hogy összeházasodnának. De ha a nagyságrendeket nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy a családtípusok elvileg lehetséges alakulása változatlanul ismer egy „főcsapást”, ami a következőképpen írható le: rövid egyedüllét (többnyire a ta-

nulmányok vagy munkavégzés miatt) – élettársi kapcsolat (általában nem több, mint öt év) – gyermekszülés (többnyire a házasság után vagy röviddel előtte). Ez utóbbi életszakaszban a legtöbb ember változatlanul nagyon hosszú ideig megmarad, kivéve azt a harmadot, amelynek párkapcsolata szakítással vagy válással ér véget. Emellett létezik egy sor kisebb „mellékcsapás”, például rövid egyedüllét – élettársi kapcsolat – szakítás – újabb élettársi kapcsolat – házasság – gyermekvállalás vagy: élettársi kapcsolat – gyermekvállalás, vagy: gyermekvállalás – házasság – válás stb. Ezekre a személyekre (de csak rájuk) érvényes, hogy ténylegesen és minden gyakrabban élnek a strukturálisan lehetővé tett, kulturálisan legitim családtípus-alakítási opciókkal. Náluk – de csak náluk, vagyis a lakosság kisebbik részénél – találjuk meg azt, amit Beck „összebarkácsolt életrajznak” nevezett.

Több szerző véleménye szerint az előbbiek testesítik meg a várható fejlődés előfutárait, „úttörőit” (Beck 1990). Amennyiben azonban a valóságtól nem túlságosan elrugaszkodott prognózisok hozzájárulhatnak ennek a kérdésnek a megválaszolásához, úgy arra lehet számítani, hogy a már említett „főcsapás” az elkövetkezendő 10–20–30 évben semmi esetre sem fogja elveszteni uralkodó helyzetét, s arra is, hogy – az előbbi képnél maradva – a jelenleg megfigyelhető „mellékcsapások” egyikéből sem lesz „főcsapás”.

Ha az európai társadalmak utóbbi három-négy évtizedes fejlődését a családtípusok fejlődésének tényleges alakulása tekintetében összefoglaljuk, akkor elmondhatjuk, hogy azt egy sor változás jellemzi, ugyanakkor azonban nagyfokú kontinuitás is tapasztalható. Egy alaposabb vizsgálat során ezeknek a kontinuitásoknak ugyanakkora jelentőséget kell tulajdonítani, mint a végbement változásoknak (lásd például Nave-Herz 1988).

A társadalmi opciók számának növekedéséből adódó kockázatok és lehetőségek, valamint a családtípusok és azok alakulásának pluralizációja Európában

Ha a családtípusok pluralizációjából fakadó kockázatokat vesszük szemügyre és próbáljuk megbecsülni, akkor különbséget kell tenni társadalmi és egyéni szint között. Társadalmi szinten felmerül a kérdés, hogy vajon az élet- és családtípusok pluralizációja veszélyeztet-e a család tartósságát és fennmaradását. Gyakran hallani azt a véleményt, hogy a családtípusok pluralizációja a család intézményi jellegének felszámolásához és ezzel párhuzamosan a család destabilizációjához, végső soron felbomlásához vezet. A család intézményi jellegének felszámolása a család szabályrendszerének lazulását, kulturális relativizálódását, jelentőségének elvesztését jelenti. Kétségtelenül igaz, hogy a korábban uralkodó polgári család képe (amelyet gyakran normál családnak is neveznek) ma már nem annyira kényszerítő jellegű, mint volt néhány évtizeddel ezelőtt. Saz is igaz, hogy a polgári család váza – a házasság – mint a párkapcsolat és a család legitimációja elvesztette monopolhelyzetét. Ha azonban készek vagyunk a nukleáris család alternatíváit (egyszülős csonkacsalád, mostoha és adoptáló család, válás utáni család, külön élő pár alkotta család, stb.) a családtípusok differenciálódásaként elfo-

gadni, akkor legfeljebb egy meghatározott családtípus, mégpedig a „polgári nukleáris család” veszélyeztetettségéről beszélhetünk.

Családzociológusok mindenkor hangsúlyozták a házasság és a család intézménye közötti különbséget, aminek társadalmi és családpolitikai jelentőségére csak mára derült fény. A társadalmi változások következtében ugyanis a házasság intézménye komolyabban megrendült, mint a család. Empirikus kutatásokra hivatkozva a családzociológusok az elmúlt 30–40 évben figyelmeztettek arra, hogy hiba például a születések, a házasságkötések számának csökkenéséből, a válások számának növekedéséből a család válságára következtetni. Kimutatták például, hogy a családonkénti gyermekszám csökkenése leginkább a negyedik, harmadik szülés kamaradására vezethető vissza. Ebből a (kisebb családok irányába tartó) fejlődésből lehet ugyan egy szerkezetváltozásra következtetni, de nem a család jelentőségének csökkenésére vagy destabilizációjára. Kimutatták azt is, hogy a válások arányából nem lehet a házassági kapcsolatok minőségére következtetni (ezek ugyanis inkább függnek a válás törvényi szabályozásától, mint a házasságok minőségétől egy társadalomban), és főleg nem a családszerkezet fellazulására, illetve felbomlására.

Az utóbbi évtizedekben a családszerkezetek differenciálódása figyelhető meg. A családtípusok alternatívái olyan lehetőségek, amelyek az életalakítás különböző módjait teszik lehetővé az egyén számára. A lehetőségek számának növekedése alternatív családszerkezetek formájában azonban nem azt jelenti, hogy az emberek többsége ezekkel tényleg élne is. Ha mégis, akkor gyakran csak átmenetileg, az egyéni életút bizonyos szakaszaiiban. A hatvanas-hetvenes évek uralkodó családformája, a nukleáris család – legalábbis egy meghatározott életszakaszban – mind a mai napig megőrizte jelentőségét az összes európai országban.

A családok szerkezete sokféleképpen vált variációkban gazdagtá. Találunk például élettársi, házastársi, válás utáni kapcsolaton nyugvó családokat; házastársi kapcsolaton nyugvó, csak a gyerekek kikerülése után „felbomló” családokat („empty-nest-nuclear-family”); egymást követő, többféle típusú párokcsalatokat (család – egyszülős család – mostohacsalád – adoptáló család, ún. inszeminációs család stb.). Ezt a differenciálódást, a változatok ilyen sokszínűségét hibás volna egyszerűen válságjelenségnek elkönyvelni. Sokkal inkább egy fokozatos változásról van szó.

Nem szabad azonban a keletkezett családszerkezeteket izoláltan vizsgálni, hanem a modern ember életútjára kivetítve, dinamikus fejlődésükben, a családi életutak pluralizációjuként kell megértenünk és szociológiaiag értelmezni azokat. Ilyen szemszögből nézve az, amit nukleáris családnak nevezünk, a családi fejlődésút egyik szakaszának tekinthető. Olyan szakasznak, amely a modern ember életében különböző korban jelenhet meg, különböző ideig tarthat, és egyéb társadalmi és családi életformákkal különböző kombinációkban léphet fel.

Az életrajzi dimenzióra kivetítve a családtípusoknak nemcsak az állítólagos individualizációs folyamatoknak tulajdonított destabilizációja figyelhető meg, hanem kontinuitások, új mintázatok és stabilizációk is megjelennek.

Léteznek olyan családszerkezetek, amelyek mindörökre a múltéi, és mások, amelyek korunkban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert. A családtípusok változás-

ban vannak ugyan (a horizontális differenciálódás és az egyéni életutak differenciálódásának értelmében), de a változás nem jelenti minden család felbomlását is.

Ha ezen kívül figyelembe vesszük, hogy a család a háztartási közösséggel felbomlása után is fontos összetartó közösséget jelent, továbbá azt, hogy a családnak az egyes családtagok földrajzi távolkerülése esetén is jelentős szerep jut, mind a családtagok számára, mind társadalmi értelemben, akkor megfontolandó az elővigyázatosság a családfejlődés esetleges kultúrpesszimista értékelésével szemben.

Kétségtelen, hogy létezik a szerkezeti hátrányokból fakadó veszélyeztetettség (Kaufmann ebben az összefüggésben a családdal szembeni strukturális kíméletlenségről beszél) vagy a csökkenő kényszerek és normatív támogatás formájában megnyilvánuló kulturális relativizáció, de ezek ma és valószínűleg a közeljövőben sem veszélyeztetik a család fennmaradását.

Egyéni szinten a családi életformák pluralizációja az egyéni döntéshozatalok nagyobb számát teszi szükségessé, és a meghozott döntésekért az egyént nagyobb felelősség terheli. Mivel a korábban érvényes, egyértelműen előírt viselkedésszabályok veszettek kötelező jellegüköből, a helyes viselkedéssel kapcsolatos bizonytalanságérzettel kell számolni. Az intim kapcsolatokat fokozatabban terhelik döntéshozatali problémák (Peuckert 1991). Egy meghozott döntésnél, például a házasságkötésnél az intencionális opción a társadalmilag elfogadott, de a válás lehetősége normatív módon védett. Például egy, a többség által osztott társadalmi konszenzus létezik a tekintetben, hogy a párok kapcsolat alapját az egymás iránt érzett vonzalom, a kölcsönös szolidaritás képezi. Ennek megszűntével, különösen, ha a megrömlött házastársi kapcsolat veszélyezteti a gyerekeket, társadalmilag megengedett, sőt jogilag támogatott is a válás.

A társadalmi stabilizációs tényezők megszűntével nagyobb számban keletkeznek a párok, de a társadalom összes tagja számára is kapcsolatápolási feladatok. A konfliktusokat családon belül kell rendezni, megoldani vagy szabályozni. Ez a korábbi időkhöz képest nagyobb megterhelést jelent a családtagok számára.

A családtípusok pluralizációja felé vezető úton olyan családkonstellációk is keletkeznek (például a gyermeküket egyedül nevelők esetében), amelyeknek jelentős társadalmi hátrányokkal kell számolniuk. Kétségtelen, hogy a család alakítása és stabilitásának megtartása kockázattal jár együtt.

Ezek a kockázatok azonban gyakran a családalakítás önaljú esélyeit is magukban hordozzák, lehetővé teszik az egyének számára, hogy megváltoztassanak hibás vagy hosszú távon nem vállalható döntéseket, például a gyermek megfelelő nevelése érdekében, s azt is, hogy – ha úgy adódik – új kapcsolatot létesítsenek, új családot alapítanak. A fent leírt változások társadalomtudományi értékelése emiatt meglehetősen nehéz.

Végezetül, az itt felvázolt nyugat-európai fejlődési tendenciákat az anyának a családi rendszerben elfoglalt helyének figyelembevételével szeretném összefoglalni: Minél inkább változnak a párkapcsolatok konstellációi, a családtagok pozíciói, a párkapcsolatok intézményesülési foka, a szülői szerepek (főleg az apai szerep differenciálódása biológiai, társadalmi és jogi értelemben), annál egyértelműbben kerül előtérbe a

családrendszeren belül az anyasági pozíció, illetve leginkább az anya-gyerek diádja. Utóbbi bizonyul a családszerkezet legstabilabb „tengelyének”. E diád körül ugyan sok minden megváltozott, de maga a diád egyre inkább számít központi zónának a család szerkezetén belül. Ennek természetesen messzemenő következményei vannak az anyára nézve. A szülői kötelességek egyre nagyobb terhet rónak rájuk, például amikor arról kell döntenüük, hogy egy megfogant gyereket akkor is világra hozzanak-e vagy sem, ha az apa kibújik a szülői kötelezettsége alól; amikor egy kapcsolat felbomlása esetén a gyerek neveléséről kell gondoskodniuk; amikor a család és a munka összeegyeztethetőségének vagy (összeegyeztethetlenségének) kell a következményeit viselniük; amikor egyéni érdekeiket a család, főleg pedig a gyerek érdekében vissza kell szorítaniuk. Több jel mutat arra, hogy a család- és párkapcsolat-konstellációk jövőbeni fejlődése az anya-gyerek diádot – strukturálisan és funkcionálisan – a jelenleginél még erősebben fogja előtérbe helyezni, és az anyára egyre nagyobb szerep fog hárulni a családon belül. Másképp fogalmazva: egyre több jelét látom annak, hogy – amennyiben a szociálpolitika, a jog, a családpolitika nem tesz ez ellen lépéseket – a társadalmi fejlődés a legtöbb európai országban az anyaközpontú család irányába halad. Emiatt a nők családon belüli szerepe még a mainál is nagyobb figyelmet érdemel a társadalom (politika, jog) részéről.

VASKOVICS LÁSZLÓ

(Tomasz Gábor fordítása)

IRODALOM

Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaft (2000) *Beschreibung der sozialen Lage in Europa*. Luxemburg.

BECK, U. BECK - GERNSEIM, E. (1990) *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Bundesministerium für Jugend, Familie und Gesundheit (1985) *Nichteheliche Lebensgemeinschaften in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Kohlhammer.

DORBRITZ, H. FUX, B. (eds) (1997) *Einstellungen zur Familienpolitik in Europa. Ergebnisse eines vergleichenden Surveys in den Ländern des European Comparative Survey on Population Policy Acceptance (PPA)*. Schriftenreihe des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung. Band 24. München.

„Eurostat” (ed.). „Eurostat” yearbook. A statistical eye on Europe (1998–2000). Luxemburg.

FUX, BEAT (2001) Which models of the family are encouraged or discouraged by different family policies. In: KAUFMANN, F.-X. SCHULZE, H.-J. STROHMEIER, K.P. (Hrsg) *Family Policies in Europe. Volume II: Comparative Analyses*. Oxford (in Print).

GROSS, P. (1994) *Die Multioptionsgesellschaft*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

GULLSTAEDT, MARIANNE (1997) *Family and Kinship in Europe*. Virginia.

HAJNAL, J. (1965) European Marriage Patterns in Perspective. In: GLASS, D.V. – EVERSLY D.E. (ed) *Population in History*. London (101–143).

HOFFMANN-NOVOTNY, H. - J. FUX, B. (2000) *Fertility and New Types of Households and Family Formation in Europe. A theoretical analysis*, Council of Europe. Strasbourg.

HOFFMANN-NOWOTNY, H.-J. (1995) Die Zukunft der Familie – die Familie der Zukunft, pp. 325–348. In: GERHARDT U. HRADIL S. (Hrsg) *Familie der Zukunft*. Opladen: Leske+Budrich.

HÖLLINGER, F. - HALLER, M. (1990) Kinship and Social Networks in Modern Societies: A Cross-cultural Comparison among Seven Nations. *European Sociological Review*, 6. 1990. pp. 103–124.

HÖPFLINGER, F. (1997) Entwicklung der Elternschaft in europäischen Ländern. In: VASKOVICS, L. A. (Hrsg) *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen. pp. 168–180.

HÖPFLINGER, F. (1997) Haushalts- und Familienstrukturen im europäischen Vergleich. In: HRADIL, St. - IMMERFALL, St (Hrsg) *Die west-europäische Gesellschaft im Vergleich*. Opladen

HRADIL, S. (1995) *Die „Single-Gesellschaft“*. München: Beck.

KAUFMANN, F.-X. (1990) *Zukunft der Familie. Stabilität, Stabilitätsrisiken und Wandel der familialen Lebensformen sowie ihre gesellschaftlichen und politischen Bedingungen*. München: Beck.

KAUFMANN, F.-X. (1995) *Zukunft der Familie im vereinten Deutschland. Gesellschaftliche und politische Bedingungen*. München: Beck.

KAUFMANN, F.-X. - KUJSTEN, A. - SCHULZE, H.-J. - STROHMEIER, K.P. (eds) (1997) *Family Life and Family Policies in Europe*. Volume I, Structures and Trends in the 1980s. Oxford.

MITTERAUER, M. (1989) Entwicklungstrends der Familie in der europäischen Neuzeit. pp. 179–194. In: NAVÉ-HERZ, R. - MARKEFKA, M. (Hrsg.) *Handbuch der Familien- und Jugendforschung, Band I: Familienforschung*. Neuwied Frankfurt a.M.: Luchterhand.

MITTERAUER, M. - SIEDER, R. (1984) *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. München: Beck (3. Auflage).

NAVÉ-HERZ, R. (1988) Kontinuität und Wandel in der Bedeutung, in der Struktur und Stabilität von Ehe und Familie in der Bundesrepublik Deutschland, pp. 61–94. In: dies. (Hrsg.) *Wandel und Kontinuität der Familie in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Enke.

PEUCKERT, R. (1999) *Familienformen im sozialen Wandel*. Opladen: Leske+Budrich (3. Auflage).

RICHTER, R. (2001) Die soziale Lage Europas – familienbezogene Aspekte. In: *Zeitschrift für Familienforschung* 2/2001. pp. 91–103.

ROUSSEL, L. (1998) Die soziologische Bedeutung der demographischen Erschütterung in den Industrieländern der letzten zwanzig Jahre. In: LÜSCHER, K. (Hrsg) *Die „postmoderne“ Familie*. Konstanz. pp. 39–54.

SCHNEEWIND, K.A. (et al) (1997) *Optionen der Lebensgestaltung junger Ehen und Kinderwunsch. Verbundstudie-Endbericht. Schriftenreihe des Bundesministeriums für Familie, Senioren, Frauen und Jugend*, Band 128. 1. Stuttgart: Kohlhammer.

SCHNEIDER, N.F. - HARTMANN, K. - LIMMER, R. (2002) *Mobil – Flexibel, gebunden. Familie und Beruf in der mobilen Gesellschaft*. Frankfurt: Campus.

SOMLAI, P. (1997) Die Familie in Mittel- und ost-europäischen Ländern. In: VASKOVICS, L. A. (Hrsg) *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen. pp. 68–79.

STROHMEIER, P. (1997) Strukturierung familialer Entwicklung – ein europäischer Vergleich. In: VASKOVICS, L. A. (Hrsg.) *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen. pp. 289–307.

TROTHA, T. V. (1990) Zum Wandel der Familie. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 42: pp. 452–473.

VASKOVICS, L. A. (1993) A fiatal felnőtteknek nyújtott szülői segítség In: *Aula* 1993/1, Budapest, pp. 7–21.

VASKOVICS, L. A. (1995) A Család és a szülői szerep értéke, illetve értékelése az Európai országokban – összehasonlítás. *Demográfia* 38, Budapest 1995, pp. 7–17.

VASKOVICS, L. A. Rupp, M. (1995) *Partnerschaftskarrieren. Entwicklungspfade nichtehelicher Lebensgemeinschaften*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

VASKOVICS, L. A. (1996) Veränderte Familien- und Lebensformen: Entscheidungsfeld und Optionen. pp. 35–68. In: VASKOVICS, L. A. - LIPINSKI, H. (Hrsg.) *Familiale Lebenswelten und Bildungsarbeit (1)*. Opladen: Leske+Budrich.

VASKOVICS, L. A. (1997) Az élettári kapcsolatok szociológiája. *Társadalom és Gazdaság Közép- és Kelet-Európában*. A Budapesti Közgazdaságtudomány Egyetem folyóirata, Budapest 1997/2, pp. 107–121.

VASKOVICS, L. A. - RUPP, M. - HOFMANN, B. (1997) *Lebensverläufe in der Moderne: Nichtehele Lebensgemeinschaften. Eine soziologische Längsschnittstudie*. Opladen: Leske+Budrich.

VASKOVICS, L. A. (2000a) A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései. In: SZÉKFOGLALÓK. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1995–1998, V. kötet, Budapest 2000, Hg.: MTA.

VASKOVICS, L. A. (2000b) A társadalmi modernizáció és a munkamegosztás a partnerkapcsolatokban és a családban (Összehasonlító vizsgálat). In: ELEKES Zs. - SPÉDER Zs. (szerk.) *Törések és kötések a Magyar Társadalomban*. Budapest 2000, pp. 287–303.